

IOAN PETRU CULIANU

Gnozele dualiste ale Occidentului

ISTORIE ȘI MITURI

Ediția a IV-a

Traducere de Tereza Culianu-Petrescu

Cuvînt înainte al autorului

Postfață de H.-R. Patapievici

POLIROM

2024

Cuprins

<i>Cuvînt înainte</i>	7
<i>Abrevieri</i>	11
Introducere.....	13
Capitolul I. Stadiul cercetărilor asupra dualismului	19
1. Dualism : o definiție de lucru	19
2. Istoricul cercetărilor : „plonjonul cosmogonic”	21
3. Istoricul cercetărilor : o schimbare de perspectivă	24
4. „Păcat antecedent” și „păcat original”	25
5. Problema continuității	26
6. Dualismul în marile religii	27
7. O tipologie dualistă	29
8. Mituri dualiste : 1. Demiurgul șarlatan	31
9. Mituri dualiste : 2. „Cherchez la femme”	37
10. Originea și interpretările dualismului : câteva ipoteze	40
11. Concluzie	44
<i>Referințe bibliografice</i>	46
Capitolul II. Schiță de cronologie a dualismelor Occidentului.....	51
<i>Referințe bibliografice</i>	69
Capitolul III. Analiza miturilor gnostice	73
1. Cîteva probleme privind definirea gnosticismului	73
2. Critica clasificărilor interne	75
3. Critica noțiunii de „sincretism”	77
4. Insuficiența „căutării originilor”	78
5. Analiza prin „invarianți”	79
6. Analiza prin „pachete de opoziții”	82
7. Simon și „protognosticii”	83
<i>Referințe bibliografice</i>	87

Capitolul IV. Înțelepciunea căzută	93
1. Greșeala Sophiei	93
2. Sophia ca eon superior	99
3. Sophia înlocuită de Logos	100
4. Originea mitului	102
5. Interpretări ale mitului Sophiei	103
6. Analiza mitului	105
7. Sinteza mitului Sophiei	107
8. Antecedente dualiste	108
9. Sophia, Trickster feminin	110
<i>Referințe bibliografice</i>	112
Capitolul V. Demiurgul ignorant	115
1. Apariția, înfățișarea și numele lui	115
2. Fanfaronada Arhontelui	118
3. Crearea Puterilor cerești	119
4. Crearea omului	122
5. Spiritul contrafăcut	126
6. Polemica antiastrologică	129
7. Principiul antropic	132
8. Istoria genului uman	136
9. Demiurgul pocăit	140
10. Cercetări cu privire la originea Demiurgului ignorant	145
11. Rezumat al mitului Demiurgului	147
12. Tricksteri în context dualist	149
13. Funcția Demiurgului în teodiceea gnostică	152
14. Principiul „exegezei inverse”	154
15. Antiudaism	155
16. Interpretări dualiste ale Vechiului Testament	157
17. Variațiuni docetiste	160
18. Combinații logice în cele două mituri gnostice	163
19. Dualismul gnostic	166
<i>Referințe bibliografice</i>	173
Capitolul VI. Abolirea legii și a tatălui real :	
Marcion din Sinope	177
1. Izvoare	177
2. Reconstituirea doctrinei lui Marcion după Tertulian	178
3. Marcion văzut de Harnack	181
4. Interpretări la Marcion	189

5. Dualismul lui Marcion	190
6. Discipolii lui Marcion.....	193
<i>Referințe bibliografice</i>	194
Capitolul VII. Mitul maniheist	197
1. Cosmogonia	197
2. Seducerea Arhonților	206
3. Crearea omului	208
4. Eschatologia	211
5. Astrologia maniheistă	214
6. Antropologia și etica	218
7. Dualismul maniheist.....	223
<i>Referințe bibliografice</i>	227
Capitolul VIII. O ramură populară a marcionismului :	
paulicianismul.....	233
1. Izvoare	233
2. Doctrina pauliciană	234
3. Ipoteze armenesti	236
4. Dualismul paulician	240
<i>Referințe bibliografice</i>	242
Capitolul IX. O mitologie pseudodualistă : bogomilismul.....	245
1. Izvoare	245
2. Prolog în ceruri	246
3. Antropogonia	249
4. Istoria rasei omenești.....	251
5. Consecințe doctrinale și etice ale mitului bogomil	253
6. Creștinii bosniaci	255
7. Dualismul bogomil.....	259
<i>Referințe bibliografice</i>	264
Capitolul X. Cele două religii ale catharilor.....	267
1. Două forme de catharism.....	267
2. Catharii pseudodualiști.....	270
3. Catharii radicali	275
4. Origenism și catharism radical	281
5. Catharismul occitan din secolul al XIV-lea.....	285
6. Dualismul cathar	290
<i>Referințe bibliografice</i>	292
Capitolul XI. Dualismele Occidentului : o analiză sincronică	297

Capitolul XII. Nihilism modern și gnosticism	305
1. Nașterea nihilismului	305
2. Tradiția post-miltoniană	308
3. Leopardi	312
4. Romantismul francez	314
5. Un romantic român	317
6. Gnosticismul ca model analog	318
7. O apărare a timpurilor moderne	328
8. Existențialismul	331
9. Noua mitologie	333
10. Epilog sau câteva reflecții asupra mitului	334
<i>Referințe bibliografice</i>	338
Metoda universală a „ultimului Culianu” (<i>H.-R. Patapievici</i>)	341
Rezumat	341
Preambul	342
Căutarea originii și a invarianților	343
Schimbarea de accent	350
Transformarea semnificației binomului profund / superficial	352
Setul de reguli și mecanismele de generare	353
Arborele lumii	359
Consecințele unei metode integrale	364
Notă	367
<i>Note</i>	368

Aceste două mituri dualiste nu sînt în aparență de origine iudaică. Evreii au cunoscut totuși cel puțin un mit al Tricksterului, pe care, dîndu-i o interpretare monoteistă, l-au inserat în țesătura Cărții Genezei 3, 1-5 : mitul Șarpelui.

A doua particularitate a categoriei de mituri gnostice analizate aici constă în aplicarea unei exegeze dualiste la mitul biblic. Secvențele lui vor fi astfel reinterpretate în mai multe maniere, după posibilitățile logice pe care fiecare le conține. Șarpele formează, se pare, obiectul celui mai mare număr de interpretări contradictorii.

A treia particularitate a miturilor gnostice este creativitatea pe care o arată unul față de celălalt. Aceste mituri nu se transmit, pur și simplu, ci sînt întotdeauna rezultatul unui proces de reelaborare continuă care tinde să epuizeze potențialitățile logice prezente *in nuce* în fiecare din secvențele lor. Uneori această creativitate surprinde ; cel mai adesea însă ea poate fi dedusă dinainte, plecîndu-se de la un inventar al posibilităților logice.

Miturile gnostice vehiculează destul de des un conținut științific (astrologic), supus și el unei interpretări negative. În acest fel, gnosticismul apare ca apărătorul înverșunat al individualității și al liberului-arbitru în epoca Antichității tîrzii.

În sfîrșit, în panorama intelectuală a epocii, gnosticismul se detașează net ca un fenomen de contracultură : el neagă existența inteligenței ecosistemice (creatorul lumii este ignorant) și luptă împotriva principiului antropocentric (= această lume este pentru/precum acest om, acest om este pentru/precum această lume), accentuînd mereu demnitatea supramundeană a omului. Se dovedește prin această trăsătură de un optimism antropologic unic în istoria ideilor, căci îl face pe om superiorul creatorului său. Într-un context mult diferit (v. *infra*, cap. XII), o concepție destul de asemănătoare va fi avansată de romantici, care vor face din om o ființă oarecum superioară ei înseși.

Se poate oare vorbi cu certitudine despre un dualism gnostic ? I se poate da o definiție univocă, aplicabilă gnosticismului în întregul său (cu excepția doar a maniheismului) și integrabilă categoriilor propuse de Ugo Bianchi : radical/moderat, eschatologic/dialectic, anticosmic/procosmic ? În fine, prezintă dualismul gnostic acele trăsături generale pe care Ugo Bianchi le atribuie curențelor dualiste

occidentale, adică anticosmismul, antisomatismul, encratismul, doctismul și uneori vegetarianismul?

Am analizat în altă parte obiecțiile ridicate de tipologia lui Hans Jonas, care distinge gnosticismul „siro-egiptean” (dualism moderat) de gnosticismul „iranian” sau maniheism (dualism radical) (*cf. Gnosticismo*, pp. 55 sq.). Nu este posibil să spunem că gnosticismul s-ar compune dintr-un mare sistem cu dualism radical – maniheismul, pe de o parte, și din restul sistemelor, bazate pe dualism moderat, pe de altă parte. E adevărat că, în majoritatea textelor care vehiculează miturile Sophiei și Demiurgului, unul dintre cele două personaje se află la originea materiei și a Răului, care nu sînt concepute ca principii coeterni lui Dumnezeu. Două posibilități logice se deschid, fiecare fiind exploatată de grupuri de mărturie: dacă admitem că Dumnezeu și Răul nu sînt coeterni, atunci răspunderea pentru existența Răului o poartă fie Sophia, fie Demiurgul.

„Protognosticii” nu atribuie nici o greșală entității feminine: Răul se explică prin discordia dintre îngerii cerești care-și împart puterea asupra lumii. Această poziție se accentuează la Carpocrate, care face din Demiurg Diavolul în persoană, principiu al Răului (Iren. I 25, 4 = Hipp. VII 32, 4); pentru arhonticii lui Epifaniu, el e părintele Diavolului (*Pan.* 40.5, 4).

În *Scrierea fără titlu* (98, 11 sq.), Primul Arhonte apare în întunericul emanat de Sophia, iar materia, substanță apoasă, se desprinde de el odată cu Invidia și Mînia. În mod analog, în *Evanghelia Adevărului* (17, 5-21), Ignoranța Demiurgului produce o tetradă de rele care formează substanța materiei. Toți valentinienii par să insiste asupra acestei tetrade, origine spirituală a celor patru elemente materiale, dar sistemele transmise de Irineu și Ipolit o fac să derive direct din Sophia – și nu din Demiurg (*v. supra*). În particular, Irineu (I 5, 4) îl face pe Diavol, personificarea Răului, să provină din Durerea consolidată a lui Ahamot, care conține în ea resturi pneumatice (acele *tà pneumatikà tês ponêrias*, Efeseni 6, 12), ele conferindu-i Diavolului superioritate asupra Demiurgului.

De ce oare gnosticii stăruie atît în a spune că Răul nu e coetern cu Dumnezeu? În fond, n-ar fi fost ei uimiți să afle că sînt dualiști, atunci cînd se străduiesc tocmai să demonstreze că la început nu era

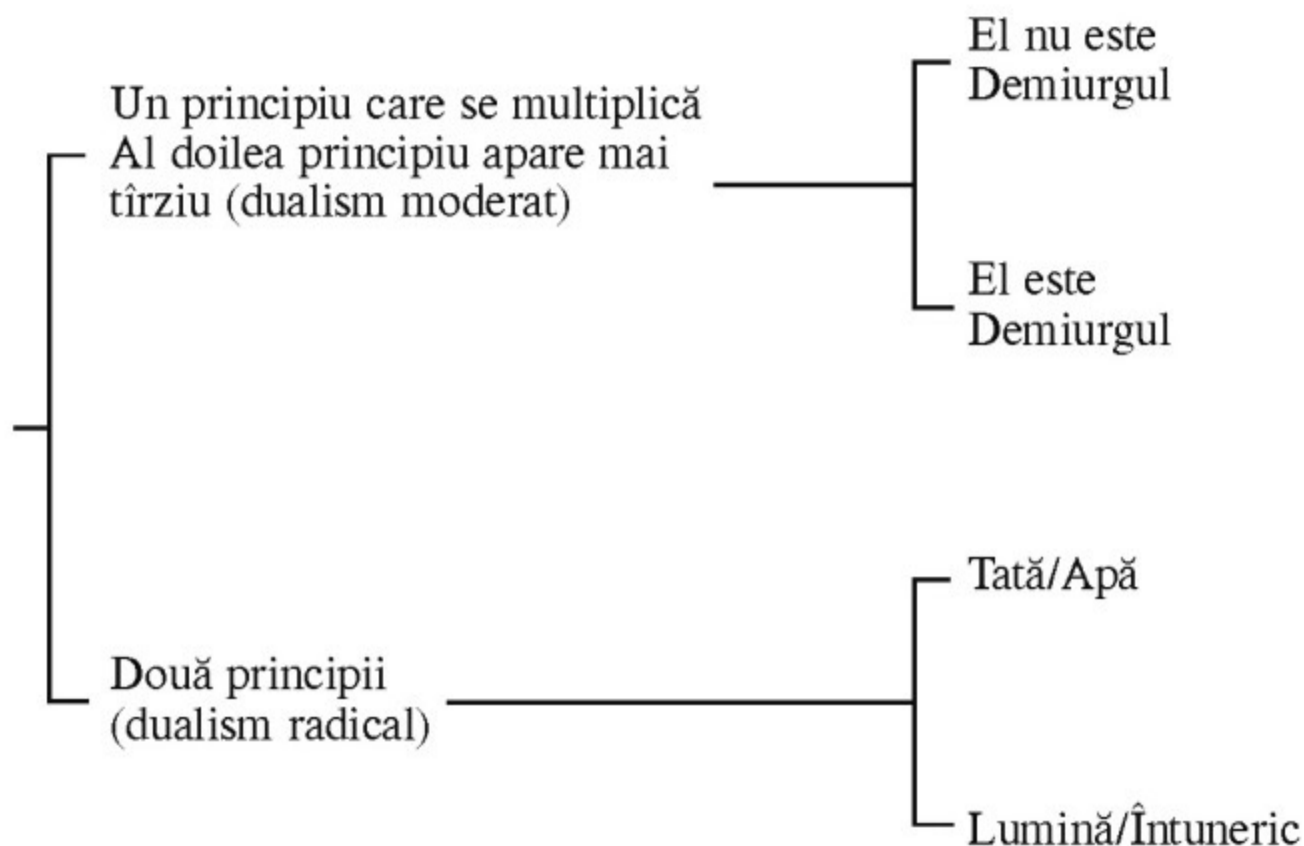
decît *un singur principiu*? Nu seamănă ei oare cu acei zoroastrieni moderni, parsii din India, care, de cînd au fost clasați campioni ai dualismului, protestează mereu, clamîndu-și inocența și afirmînd supremația absolută a lui Ohrmazd?

Deoarece numeroase texte gnostice insistă asupra aspectului apos al materiei, iar unele nu se preocupă nici măcar să precizeze originea acestei ape imobile, se poate presupune că ele încearcă pur și simplu să propună o exegeză rațională pasajului Gen. 1, 2, unde apariția Apei primordiale nu este nicicum explicată (ea nu este făcută de Dumnezeu, pentru că acesta n-a făcut decît *'ha ares we-has'amaiim*). Două atitudini sînt posibile în fața acestui text biblic: fie se acceptă, fie nu, existența a două principii coetere, Dumnezeu și Apa (sau Dumnezeu și *tôhû wa-bôhû*) – așa cum Geneza pare să afirme. În primul caz, se oferă alte două opțiuni logice: dacă se admite existența celor două principii, acestea sînt antagoniste sau nu. Ofiții lui Irineu (I 30, 3) adoptă a doua variantă, acceptînd astfel fără modificare versiunea din Gen. 1, 2. Din cîte știm, nu există sistem gnostic care să exploateze ideea antagonismului celor două principii coetere Dumnezeu/Apă, în timp ce sînt mai multe în care dualismul radical se exprimă în termeni de Lumină/Întuneric (Gen. 1, 4, care presupune, de altfel, anterioritatea Întunericului asupra Luminei create de Dumnezeu).

De îndată ce se neagă existența a două principii coetere, trebuie să se presupună existența unuia singur sau a mai multora, dar cea mai bună soluție (gnostică, neoplatoniciană) constă în a admite unul și mai multe principii în același timp, ceea ce permite să se formuleze o teodicee coerentă (dacă Unul este Totul, atunci Răul face parte din Unul; dacă unul este și în același timp nu este Totul, atunci Răul este separat de el). În sfîrșit, mitul gnostic propune doi candidați ca răspunzători pentru Rău: Sophia sau Demiurgul, iar aceste două posibilități sînt din plin atestate de texte.

Au existat însă, înainte de maniheism, gnostici care să nu fi optat pentru această formă moderată de dualism? Au fost *cel puțin* sethienii lui Ipolit (dar cf. de asemenea și *Actele lui Archelaus* 67, 4, 12), care stabilesc două principii coetere antagoniste (Lumină/Întuneric) și care, pentru a explica posibilitatea coexistenței lor, aşază între ele

pneuma (*cf.* studiul meu *Gnosticismo*, pp. 55, 8). O tipologie corectă a gnosticismului ar trebui în consecință să țină seama de toate posibilitățile logice realizate *in concreto* în texte, ceea ce ar da următoarele variante :

Cît despre amintitele „trăsături distinctive” ale gnosticilor, apare clar că ele fac obiectul unor tratări foarte diferite și nu caracterizează gnosticismul *în întregime*.

Anticosmismul e prezent în mai multe sisteme gnostice, dar nu reprezintă decît una dintre cele patru posibilități logice de a considera lumea, și cel puțin trei dintre ele își găsesc expresia în textele gnostice : lumea e rea (anticosmism), lumea este bună și rea în același timp (valentinism), nu este nici bună, nici cu totul rea (?), este mai curînd bună decît rea (*Tratatul Tripartit*).

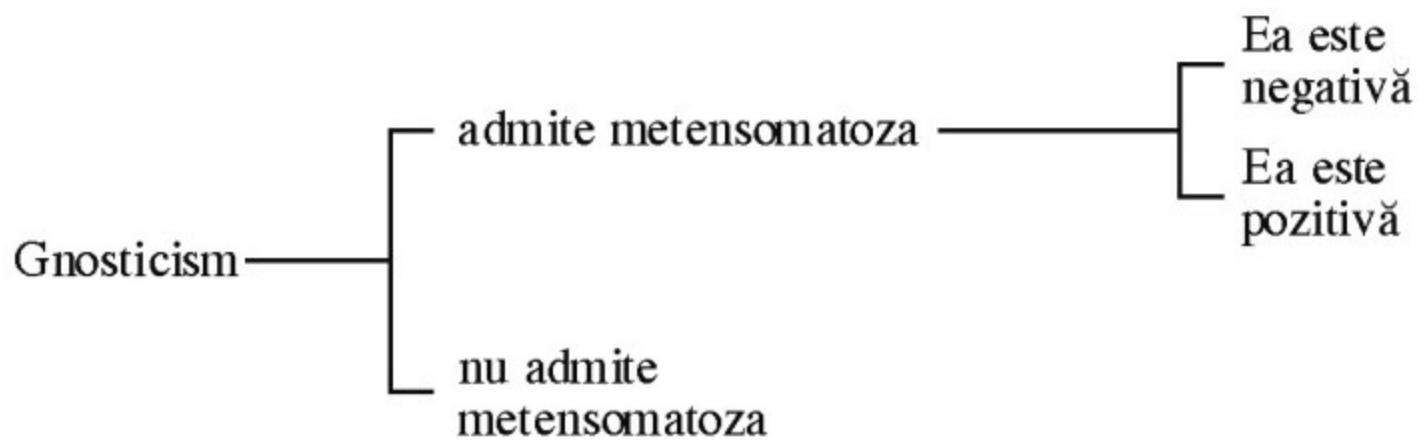
Encratismul caracterizează efectiv o parte din gnosticism, în timp ce antinomismul libertin caracterizează altă parte. Pentru că aceste două trăsături se opun una alteia, nu s-ar putea enunța o definiție univocă a gnosticismului prin amîndouă deodată.

Am examinat deja variantele „docetismului” gnostic ; după Klaus Koschorke, numitorul lor comun este ideea că Cristos *cel esențial* este impasibil (p. 25), ceea ce le distinge de „erezia” Bisericii.

Antisomatismul caracterizează majoritatea textelor gnostice, cu excepția cîtorva mărturii (incomplete) asupra gnozei libertine, care

nu par să implice devalorizarea corpului omenesc. Asta însă nu-i suficient pentru a imprima gnosticismului un caracter original, de vreme ce tradiția platoniciană în întregime este cu totul antisomatică.

Encratismul și antisomatismul sînt strîns legate de problema procreației. Aceasta, la rîndul ei, prezintă o relație interesantă cu ideea de metensomatoză sau reîncarnare a sufletului în corpuri noi. Unele texte gnostice o menționează (PS – v. *supra*; Iren. I, 25, 4 = Hipp. VII 32, 4 despre Carpocrate; Hipp. VIII 10, 2 despre doceți; Ap Pl 21, 15-22 etc.), altele o resping în mod expres (AJ – v. *supra*). La fel, în timp ce metensomatoza este privită de unii gnostici drept ceva negativ (poziție platoniciană), PS îi dă o valorizare pozitivă. Avem de-a face cu trei situații logice contrarii, confirmate de scrierile gnostice :

Atitudinea gnostică față de procreație trebuia și ea să fie fluctuantă. Un text ca acela al lui Irineu (I 30, 4) asupra ofiților, exprimînd o doctrină perfect ortodoxă (suflete noi în corpuri noi), sugerează, ca și PS de altfel, că multiplicarea sufletelor ar fi un lucru bun. Într-adevăr, se spune acolo despre Isus că s-a așezat lîngă Demiurgul Ialdabaoth ca să scoată scînteile pneumatice din aleșii care ajungeau pînă la el, astfel încît Ialdabaoth să-și piardă forța spirituală; căci el e considerat făuritorul noilor suflete, iar procesul face să-i diminueze pneuma în măsura în care n-o mai poate recupera. La sfîrșit, Ialdabaoth nu va mai avea scînteii pneumatice de trimis în lume, căci „toată roua spiritului de lumină va fi fost culeasă și reintegrată în eonul incoruptibil”. Ca urmare, este bine ca aleșii să se înmulțească, pentru a se înmulți și sufletele aleșilor.

În fine, există prea puține informații despre *vegetarianism* la gnostici și cu siguranță el nu reprezintă o trăsătură comună a doctrinelor și practicilor.

Care rămân atunci trăsăturile comune? O foarte largă categorie de texte utilizează cele două mituri dualiste, ale Tricksterului feminin și Tricksterului masculin. Faptul e de ajuns pentru a le include în gnosticism. Chiar dacă sînt texte care utilizează alte mituri specifice, acestea ar putea proveni din speculații sofisticate asupra celor doi Tricksteri. Exegeza dualistă a Genezei biblice caracterizează gnosticismul în general, dar nu-i suficientă pentru a preciza dacă un text este gnostic sau nu. Dualismul este așadar singura și cea mai generală dintre trăsăturile care se aplică gnosticismului în întregime, deși gnosticii „moderați” pot ușor obiecta că tocmai VT este dualist, pentru că admite două principii (Dumnezeu/Apă etc.), în timp ce ei nu admit decît unul. Dacă este „moderat” în majoritatea cazurilor, dualismul gnostic poate fi și „radical”, și asta chiar înainte de maniheeni. În rest, gnosticismul poate fi anticosmic sau procosmic; encratit sau nu; nu numai el este antisomatic; și profesează un „docetism” care cunoaște numeroase variante.

În prezența acestei realități gnostice, de o varietate deconcertantă la prima vedere, eșafodajele teoretice și definițiile construite cu mari eforturi pînă în prezent par să se prăbușească: pentru că, încercînd să-l definim prin „trăsături distinctive”, ar trebui admis că el este în același timp un lucru și contrariul său, ceea ce-i absurd. Asta face ca gnosticismul să nu fie, nici într-un caz, o „religie”; ar fi vorba cel mult despre o pluralitate de religii.

Singura descriere corectă a gnosticismului constă în a spune că el reprezintă un grup de sisteme dualiste, care vehiculează adesea în același timp mitul unei femei-Trickster și al unui Trickster masculin și care supun tot atît de des mitul Genezei biblice unei exegeze dualiste. Eterogenitatea sistemelor gnostice se explică prin faptul că ele exploatează liber multe din posibilitățile logice conținute în secvențele celor două mituri dualiste, în secvențele mitului biblic și în consecințele de ordin teoretic și/sau practic care decurg de aici. Conceptul de „gnosticism” este așadar mai curînd vag, de vreme ce spectrul lui de tolerabilitate oscilează între o afirmație și contrariul ei: lumea este rea/bună, Demiurgul este rău/bun, asceza e bună/rea, metensomatoza există/nu există; dacă există, este rea/bună, procreația e rea/bună, Creația are unul/două principii.